

УДК 1:167:168.522(09)''19''

ПРОБЛЕМАТИКА ҐЕНДЕРУ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ 90-Х РОКІВ ХХ СТОРІЧЧЯ

Надія Гапон

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів 79000, Україна, haponnp@franko.lviv.ua*

Розглянуто проблематику ґендеру в українському історико-філософському дискурсі 90-х років ХХ сторіччя. Проаналізовано вплив західноєвропейської постмодерністської філософії на становлення нових епістемологічних засад української філософії. Визначено необхідність осмислити зв'язки сучасної філософії статі з філософією доби Модерну. Зроблено висновки щодо перспектив розвитку ґендерної теми у філософії.

Ключові слова: просвітницька філософія, ґендер, суб'єктивність, раціональність, постмодерністська філософія.

Ґендерна проблематика в східноєвропейському філософському дискурсі актуалізувалася, коли в західноєвропейській філософії було відчутним світоглядне розчарування «проектом Модерну». Ґендерні дослідження, що їх здійснювали в межах західноєвропейських культурних студій (у тому числі жіночих), були тісно пов'язані з постмодерністським зрушенням у філософії, науці, літературі. Численні філософські дослідження в 70-х рр. ХХ ст. виявляли прагнення трактувати проблематику статі як площину опору духовному нігілізмові модерн-світу, привілейованості логоцентризму, раціоцентризму. Їхнє осмислення сприяло зміщенню модерністського проекту до центру соціально-філософської критичної рефлексії сучасності. Філософський модерн, який зумовив свого часу «загальну ейфорію» [1, с. 236], у другій половині ХХ століття сам перетворився на об'єкт «єретичного дискурсу» (П. Бергер), у контексті якого його «самоочевидності», «забобони», «режим істини» було поставлено під знак запитання. Цей «єретичний дискурс» оконтурює значну частину того, що вважають «постмодерністським станом соціальності» і що розгортається з 70-х років ХХ ст. у західноєвропейському філософському дискурсі.

Попри істотні розбіжності в оцінюванні західними дослідниками майбуття Модерну, українські філософи радше не були радикальними у своїх висновках. Однак написані в 90-х роках ХХ ст. філософські розвідки засвідчували одностайність авторів у тому, що інтелектуали кінця ХХ сторіччя вже не можуть так легко «збиватися з шляху» метанаративами Просвітництва, його утопічними проектами революційного перетворення світу, ілюзорною логікою загального поступу, емансипації, інновації. Помітним було зацікавлення українських філософів осмисленням зв'язків з добою Просвітництва, навколо якої постійно обертаються питання про нашу сучасність. В українському постмодерністському дискурсі кінця

90-х років ХХ ст. є чимало цікавих тем: інтелектуальне невдоволення модерністським конструюванням «світлого майбутнього» та сумніви щодо релевантності глобальних проектів перетворення світу (В. Корнієнко, В. Вандишев), визнання неминучості відмови від «стратегій примусу» в процесі репродукції соціального життя (В. Чернецький), визнання плюральності дискурсів, практик, ініційованих новими, історично мінливими формами локально-глобальних соціальних взаємодій (М. Козловець, С. Оксамитна), переосмислення незмінних і єдино правильних критеріїв знання, науки (І. Білецький, П. Матвієнко) та дискурсивних форм сучасного філософування (В. Луқ'янець, О. Соболев, В. Загороднюк) тощо. Одним з тематичних напрямів є критика уніфікованих форм людських взаємин (зокрема гендерних) та андроцентричних установок модерн-авторів. Ці питання розглядали Т. Гундорова, Н. Зборовська, Н. Хамітов, О. Забужко, О. Солодка, О. Гомілко тощо. В історико-філософському аспекті недостатньо поміченою є лінія постмодерністської критики, яку здійснили українські філософи Н. Чухим та С. Жеребкін, досліджуючи парадокси гендерної суб'єктивізації модерністського теоретизування.

Мета цієї статті – розглянути особливості гендерної проблематики в українській історії філософії 90-х років ХХ сторіччя. Необхідно з'ясувати такі питання: на якому методологічному підґрунті здійснено філософську проблематизацію гендеру? Які висновки зробили українські дослідники історії філософії, аналізуючи гендерну тему в просвітницькому дискурсі?

Становлення гендерної проблематики відбувалося в контексті постмодерністської зорієнтованості української філософії. Для західної філософії від 70-х років ХХ ст. характерне зростання постмодерністського світоосягнення. Упродовж кількох десятиліть стало очевидно, що постмодерністське світоглядне зрушення відбувається кількома напрямками. Перший з них найпослідовніше продовжував традицію Ф. Ніцше, М. Гайдеггера, М. Фуко, Ж. Дерріди, Ж. Дельоза й охоплював серію різноманітних досліджень з генеалогії, археології моралі, історію виникнення «модерн-раціональностей», процес формування політики модерну та постмодерністської ситуації. Лідером іншого напрямку став Ю. Габермас із його вірою в незавершеність модерністського філософського проекту [1, с. 238]. Окресливши філософію «берегинею» науки [2, с. 268], німецький мислитель переконаний, що філософія має прагнути до співпраці з конкретними гуманітарними науками, кооперуватися з історією науки, філософією мови та лінгвістики тощо й різноманітними концепціями – наприклад, гендеру. Такі «гібридні дискусії», через які філософські ідеї проникають до тканини наукових досліджень, Ю. Габермас вважає «ною парадигмою», яка протистоїть і традиційному розумінню філософії як «вищого апеляційного суду», і будь-яким сучасним версіям «прощання з філософією».

Для українського філософського дискурсу з 90-х років ХХ ст. характерна поміркована увага до проблематики, яка виникла в межах постмодерності. Однак українські дослідники поступово схилялися до думки, що творення підходів на основі концепцій «постмодерну» необхідне для того, щоб досягти адекватного ро-

зуміння теперішнього, тих екзистенційних умов, у яких перебуває соціокультура. Інтерпретації «постмодерну» стають сповнені посиленням на нові можливості й легітимації свободи вибору і відповідальності, а також на актуалізацію гендерної теми, ініційованої постмодерністським підривом модерну. «Постмодерн» тут постає як певна реакція на наслідки марксистсько-ленінських стагнацій філософії модерну. Дослідники *гендерної* теми в українській філософії лише наприкінці 90-х років увійшли в постмодерністський дискурс, який у 70-х роках XX ст. активно розробляли в зарубіжній філософії. Зрозуміло, що така «запізнілість» зумовлена нівелюванням проблематики статі у філософії радянського періоду. Однак упродовж останніх років XX ст. в українському філософському дискурсі виразною є тенденція використовувати постмодерністські концепти з метою осмислення модерністської текстової традиції розгляду проблем статі. У зв'язку з цим сучасні автори звертаються до концептуальних засобів постмодерності, зокрема популярним засобом стає *деконструкція*. Остання є складовим елементом постмодерністської концепції відомого французького філософа Жака Дерріди і найповніше викладена в його праці «Граматологія». Українські автори побачили в деконструкції доволі ефективну мисленнєву установку, яка дає змогу дослідникові діяти всередині встановлених, авторитетних концептуальностей філософії Просвітництва. За допомогою постмодерністського способу деконструкції вітчизняні філософи наблизилися до аналізу текстового спадку філософії Просвітництва, у якому міститься вирішення проблеми суб'єктизації та жіночої емансипації.

Українські дослідники Н. Чухим та С. Жеребкін переконані, що в надрах філософії Просвітництва сформувалися ті епістемологічні конструкти, які мають стосунок не лише до розуміння суб'єктивності й раціональності, а й до сучасних проблем філософії гендеру. Ці конструкти, без сумніву, хоча не є суто теоретичними положеннями, бо відображають сферу гендерних стосунків того часу, побудованих за принципом асиметрії, домінування/підпорядкування, однак мали значення й поширювалися в нові епохальні площини. Показово, що дослідження, які здійснили українські філософи, тісно пов'язані з напрацьованим у межах зарубіжної філософії способом *деконструкції*, який у постмодерністській філософії пов'язують зі спробою подолати логоцентризм. Адже логоцентристська філософія є результатом західницького способу міркування в категоріях «детермінізму» та «необхідності», які заповнили східноєвропейську культуру філософування та цілком затінили проблему свободи гендерної самореалізації й суб'єктизації. Постмодерністська епістемологія дає змогу дослідникові історії філософії побути «деконструктором» метафізичного тексту, який прагне осмислити його не як гомогенну організовану єдність, а як простір «суперництва» та «парадоксів» тих чи інших міркувань про статі.

Звернімося до *парадоксів* гендерної суб'єктизації у філософії модерну, відкритих за допомогою прийому постмодерністської деконструкції. Перші в українській філософії проблематизації гендеру, здійснені концептуальними засобами постмодерністської філософії Дерріди, зокрема за допомогою способу *деконструкції*, з'явилися наприкінці 90-х років XX сторіччя. Українські філософи, які ціка-

вилися філософськими аспектами постмодерністської гендерної теорії, схилилися до думки, що для філософії Просвітництва характерне *парадоксальне бачення жіночої суб'єктивності та раціональності*. В історико-філософській розвідці Н. Чухим «Теорії статевого диморфізму у філософії Просвітництва» [3] розглянуто передумови докорінної зміни концепту гендеру з настанням доби Нового часу. Європейська філософія Просвітництва, попри широту проблем, боротьбу ідей, була достатньо гомогенним, цілісним утворенням, яке ґрунтувалося на певних концептуальних засадах. Мислительна культура модерну була пройнята загальним настроєм і пафосом позаособистого природного порядку, що пронизує усе буття, яке хоча й трансцендентне щодо людини, але раціонально осяжне. Саме з цієї ідеї, як зазначають В. Лук'янець, О. Соболев [1, с. 28], почалася європейська філософія й наука, які увібрали ті чи інші положення великої філософської традиції Декарта – Спінози – Локка – Руссо – Канта – Гегеля. Два основні принципи філософії модерну – натуралізм і раціоналізм – були пов'язані з соціально-економічними структурами суспільства та їхнім корелятом – мислительними структурами. Натуралізація або об'єктивація природи зумовила натуралізацію в поглядах на людину. «Об'єктивізм» означав погляд, згідно з яким достатньою основою буття визнавали щось зовнішнє стосовно людини. Отож, «буття людини розуміли як зумовлене зовнішнім чином, невилічне буття, буття об'єкта, тобто людині приписували спосіб буття у вигляді об'єкта» [3, с. 29]. Протяжна субстанція й мисляча субстанція в Р. Декарта – це реальність, раціонально осмислена через підпорядкованість природним причинним зв'язкам.

Причинно-наслідкове пояснення суб'єкта та розуміння людини за аналогією з речами є головним пунктом критики модерності з позиції постмодерністської філософії статі, яка зробила наголос на унікальності людського буття, на свободі як субстанційній характеристиці людини. Н. Чухим переконана, що протистояння мислення й буття (як предмета мислення) знаходить своє пояснення в ґносеологічному устрої розуму Нового часу, спрямованого на пізнання світу. Визначальну роль у перетворенні середньовічного розуму на «розум пізнавальний», на її думку, відіграло граничне доведення ідеї всезагального суб'єкта. Вона з'ясовує, що визначення всезагального суб'єкта в собі самому містить своє *протиріччя*: суб'єктивність виключає всезагальність. Для того, щоб всемогутня всезнаюча субстанція стала суб'єктом, їй необхідно протиставити об'єкт, предмет іншого буття, не тотожний суб'єктові [3, с. 30]. У результаті пізнавальний розум як самовпорядкована цілісність виявляється сутнісною характеристикою людини, а світ, буття постають суто як предмет пізнання, тобто об'єкт, що протистоїть людині як суб'єкту. Визначальними взаєминами людини та буття стають суб'єктно-об'єктні відносини. Світ уявляється співмірним мислительним актом раціональної конструкції, і все те, що порушувало цю конструкцію буття раціонального контролю й виходило за межі природного порядку, послідовно виключали з онтології. «За її межами опинялися цілі народи, психічно хворі, діти і жінки, які, починаючи з XVII сторіччя, мали конотації виключно з ірраціональною, чуттєвою, афективною сферою» [3, с. 30]. Ці побудови модерну були результатом певної ідеалізації, яка

поширювалася як на сферу людської свідомості, так і на сферу соціальних відносин та культуру.

Харківський філософ Сергій Жеребкін [4] у своєму гендерному прочитанні філософських просвітницьких текстів прагне віднайти приховані та не зауважені раніше *парадокси* метафізики. Досліджуючи тему в історико-філософському зрізі, він послідовно звертається до різних періодів модерністської епохи. Перший *парадокс* бачення суб'єктивної реалізації жінок він помічає у філософії раннього Просвітництва. Філософ показує, що представники метафізичної школи, зокрема Християн Вольф, розглядали вдосконалення конкретного індивіда як його спробу звільнити власний, індивідуальний розум від чуттєвості за допомогою дотримання правил Вищого Розуму. Інстанція Вищого Розуму ідентифікується з чоловічим началом, тобто розумом Бога-Патріарха, який «абсолютно чистий» від чуттєвості. Чуттєвість розглядають як джерело «злої волі». Удосконалення («просвітництво») індивідуального суб'єкта передбачає звільнення його розуму від чуттєвості через суворе дотримання правил Розуму, в основі яких – принципи логіки й математики. За допомогою цих правил суб'єкт буцімто може контролювати своє тіло й наблизитися до «чистого розуму» Бога-Патріарха. Просвітництво індивідуального суб'єкта, зазначає сучасний філософ, стало можливим лише в *подоланні чуттєвості*, відповідно до правил Розуму, що ґрунтувалися на принципах формальної логіки й математики. Жінку в філософських уявленнях раннього Просвітництва визначають як розумну істоту, і вона отримує статус помічниці й порадниці в структурі «батьківського співтовариства» лише за однієї умови – подолання власної чуттєвості [4, с. 279]. Фрагментарний, несистематичний характер жіночого мислення протиставляли цілісному характерові чоловічого мислення, з його здатністю до операцій абстрагування та узагальнення. Іншими словами, в умовах рівного з чоловіками виховання, визнавали здатність жінки бути раціональним та вільним суб'єктом, яким фактично вона не могла бути в межах перебування в структурі патріархальної сім'ї. Саме це й трактує сучасний дослідник як *парадоксальне бачення жінки* того часу.

Розглядаючи філософські праці пізнього Просвітництва з деконструктивістської позиції, притаманної постмодерністській філософії, українські дослідники фіксують *другий парадокс* процедури гендерної суб'єктивації. Якщо рання просвітницька метафізика розглядала процедуру суб'єктивізації, зокрема жіночої, як процес *долання чуттєвості*, то для філософії пізнього Просвітництва (друга половина XVIII сторіччя) характерне інше бачення. У новому філософському контексті пізнього Просвітництва жіночий суб'єкт також розглядають по-іншому: по-перше, легалізовано жіночу чуттєвість, а по-друге, визнано наявність у жінок їхнього власного розуму. Відповідно до цих уявлень перед жіночим суб'єктом ставлять подвійне завдання: а) не тамувати чуттєвості й навчитися керувати нею за допомогою розуму та б) не прагнути сформувати в себе такий самий розум, як у чоловіків, тобто розвивати «свій власний розум». Як зазначають сучасні дослідники, на першому завданні акцентує свою увагу філософія Руссо [5], а на другому – філософія Канта [6].

На перший погляд, загальне завдання, яке ставить Кант перед просвітницьким суб'єктом (як чоловічим, так і жіночим), доволі просте: особа має користуватися власним розумом і не розраховувати на розум Іншого. Кантівський підхід до проблеми емансипації, як зазначає С. Жеребкін, об'єднує ідею звільнення через розум з ідеєю загального права: свобода, якої досягають за допомогою розуму, доступна всім. Водночас він фіксує очевидний *парадокс у практиці користання з Розуму*. У філософії Канта це положення конкретизовано: жінка не повинна прагнути сформувати в себе такий розум, як у чоловіків, а має *розвивати «свій власний розум»*. Кантівське просвітницьке завдання від самого початку ускладнено: річ у тому, що жіночий суб'єкт у принципі ізольований від інстанції Вищого Розуму, який у філософії Канта представляє Всезагальний Закон (закон чистого розуму, моральний категоричний імператив, закон судження). Кант, на відміну від Руссо, розглядає логічну структуру Всезагального Закону в чистому вигляді, поза антропологічними конотаціями. Особливості вимог Всезагального Закону, за Кантом, у тому, що ні один суб'єкт не може їх виконати ідеально, а значить – не може їх виконати взагалі. Всезагальний Закон, на відміну від правил Розуму, не говорить суб'єктові, що саме він повинен зробити для того, щоб здійснити процедуру синтезу розуму й чуттєвості, а лише вказує, що форма індивідуального синтезу завжди є недосконалою порівняно з формою Всезагального Закону. Отож ні один індивід не має переваг перед іншим у стосунку до Всезагального Закону, наприклад, до того ж категоричного морального імперативу. З гендерного погляду це означає, що в ситуації трансцендентального розриву чоловічий суб'єкт не має переваг перед жіночим, оскільки вони обидва не можуть здійснювати процедуру трансцендентального синтезу. У Канта не лише жінка не може здійснювати процедуру трансцендентального синтезу, а й чоловік не здатний актуалізувати максимум своєї волі відповідно до форми Всезагального Закону. Водночас Кант розрізняє позиції чоловічого й жіночого суб'єкта у стосунку до Всезагального Закону на рівні моралі: у чоловіків цей стосунок опосередкований, у жінок – безпосередній. Отож у чоловіків і жінок складаються два різні типи стосунків до Іншого, який репрезентує Всезагальний Закон. Для чоловіка – це абстрактний Інший, стосунок до якого опосередковано *формою* Всезагального Закону. Для жінки – це конкретний Інший, думка якого слугує для неї безпосереднім, морально-чуттєвим вираженням інстанції всезагального законодавства. Крім того, Кант підкреслює, що «інші», від думки яких залежить жінка, – це завжди чоловіки [6, с. 153]. Тому, хоча чоловічий суб'єкт у Канта не може діяти суворо відповідно до Всезагального Закону й, очевидно, рівний у цьому жіночому, попри це, для жінки він виявляється його заміником. Ілюзорна рівність чоловіків і жінок перед обличчям Розуму обертається нерівністю, а жіночу спробу «користуватися власним розумом» у сфері теоретичного пізнання виключають. У сучасній постмодерністській філософії таку філософську установку характеризують як андроцентризм, який розглядають як один з основних принципів західної метафізики.

Отже, у контексті гендерних досліджень українські філософи стверджують думку, що здатність до раціональності, розуму в філософії Просвітництва

пов'язана суто з чоловічою статтю. Домінування у філософії установки на *винятковість чоловічої моделі раціональності* стало одним з найважливіших принципів західної метафізики. Модерністські тексти є ілюстративною площиною і для українських дослідників гендерної проблематики у філософії, оскільки достатньо повно відображають приховані метафізичні парадокси розуміння жіночої суб'єктивності, раціональності й емансипації.

Постмодерність спонукає переглянути уявлення про «природну» основу жіночої суб'єктності, вдавшись до соціокультурного чинника. Питання про жіночу ідентичність жінки як гендерної особистості є одним із важливих питань сучасного історико-філософського дискурсу. Чи спроможна нова ідентичність екстракуватися з чинної, проблематизованої складними реаліями буття жіночої суб'єктності? Чи можливо це, коли процес жіночої суб'єктизації наштовхується на чималу кількість соціокультурних проблем? Зрозуміло, що оптимістичне бачення є кращим мотиватором позитивних змін. Однак зрозуміло також, що це тривалий, поступальний історичний процес як для української, так і для західно-європейської соціокультури. Тому паралельно з різними філософськими оцінками гендерних змін усе ж відбувається «реконструкція» традиційної жіночої ідентичності, її відхід від толерованого в модерністському дискурсі варіанта – природного індивіда. Багатогранну проблематику гендеру потрібно розв'язувати в різних площинах філософських напрямів і підходів, які спроможні осмислити сучасний стан входження гендеру до соціокультурного простору оновленої системи знаків мови та образів, до нової соціально-економічної, політичної й релігійної репрезентації.

-
1. *Лук'янець В.С., Соболев О.М.* Філософський постмодерн: Навчальний посібник для викладачів, аспірантів, які спеціалізуються в галузі гуманітарних дисциплін. К.:Абрис, 1998. – 352 с.
 2. *Габермас Ю.* Філософія як берегиня та інтерпретатор ситуації // Після філософії: кінець чи трансформація? – Київ : Четверта хвиля, 2000. – С. 269–279.
 3. *Чухим Н.* Теорії статевого диморфізму у філософії Просвітництва // Філософська думка, 2001, – №1. – С. 26–55.
 4. *Жеребкін С.* Пол Разума: Является ли Просвещения эмансипационным? // Гендерные исследования. – Харьков: ХЦГИ, 2000. – № 4. – С. 278–289.
 5. *Руссо Ж.-Ж.* Эмиль, или о воспитании. Кн. V. – София, или женщина // Руссо Ж.-Ж. Избранные сочинения. – М.: Гос. изд. худ. лит-ры, 1961. – Т. 1.
 6. *Кант И.* Наблюдение над чувствами прекрасного и возвышенного // Кант И. Сочинения: В 6 т. – М.: Мысль, 1966. – Т. 6.

GENDER PROBLEMATIC ASPECTS IN NATIONAL HISTORICAL AND PHILOSOPHIC DISCOURSE IN THE 90-ies OF THE XX-th CENTURY

Nadiya Hapon

*Ivan Franko National University of L'viv, Universytets'ka Str., 1
L'viv 79602, Ukraine, haponnp@franco.lviv.ua*

The paper considers the gender problematic aspects in national historical and philosophic discourse in the 90-ies of the XX-th century. It analyses the impact of the Western European postmodern philosophy on the nut epistemology bases of the national philosophy development. It also states the necessity of comprehending the links between the gender modern philosophy and the philosophy of Enlightenment.

Key words: the philosophy of Enlightenment, gender, subjectivity, rationalistic, postmodern philosophy.

Стаття надійшла до редколегії 27.04.2004

Прийнята до друку 10. 08. 2004